

Розділ 11. НАУКОВА ЕЛІТА ЛЬВОВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

(на прикладі археологічного середовища)

Кожна війна в історії – це випробування для людства. Війни несуть розруху, смерть, руйнування. Окрім людських і господарських, завжди є втрати культурних цінностей, нищення історико-архітектурних пам'яток тощо. Однією з найвразливіших верств була і залишається наукова еліта суспільства. Адже, з одного боку, вона покликана зберегти й унеможливити нищення культурного надбання, а з іншого – позбавлена засобів до існування, бо наукові пошуки стають «не на часі», у суспільстві виникають інші проблеми, які потребують людських та матеріальних ресурсів; часто ця ж наукова еліта залишає перо і бере до рук зброю... «Маю тут нагоду пережити багато гарних душевних вражень, получених з побідоносним походом вперед», – написав 6 червня 1915 р., за день до смерті, молодий талановитий археолог Володимир Гребеняк. Так було століття тому, так є і сьогодні.

Події 24 лютого 2022 р. увійдуть назавжди в історію як початок повномасштабної війни Росії проти України. Ця дата розділила історію ХХІ ст. на «до» і «після», зупинила звичний ритм життя, унеможливила роботу археологічних експедицій, змусила піклуватися про збереження археологічних колекцій та наштотувала до роздумів і проведення паралелей. Історик археології мимоволі задумується над тим, а що ж відбувалося в археологічному середовищі під час минулих воєн? В умовах війни природно писати про війну. Ця проблематика набуває особливого змісту та актуальності.

У цій статті спробуємо реконструювати щоденне життя, наукову, пам'яткоохоронну та музейницьку діяльність невеликої групи археологів, що залишилися працювати у Львові в умовах Першої світової війни та повоєнного лихоліття; долі науковців, які потрапили до війська; загалом окреслити стан археологічного середовища Львова та Східної Галичини в ці неспокійні роки понад столітньої давності.

Вибух Першої світової війни приніс на галицькі землі багато лиха. Початок російської окупації Львова та Галичини призупинив розвиток культури та науки, зокрема й археології. З осені 1914 р. розпочалася так звана російська «інвентаризація», фактично справжній грабiж галицького населення, державних установ та музеїв, які перетворювались у склади зброї¹. Звісно, це не оминувало музеїв, що славились археологічними колекціями. Для прикладу, з Національного музею росіяни забрали архів митрополита Андрея Шептицького, опечатали

¹ Берест І. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині: люди, події, факти. Львів, 2015. С. 132–134.

переписку. Після ревізії Академічного дому в його приміщенні зробили казарму для російських солдатів².

Львівське археологічне співтовариство напередодні війни. На зламі XIX–XX ст. львівська археологія доволі інтенсивно розвивалася. Львівський університет мав кафедру археології, у музеях Львова були великі колекції доісторичних артефактів, існувало Крайове археологічне товариство, яке мало свій друкований орган «*Przegląd Archeologiczny*».

Належно була організована охорона доісторичних пам'яток. Консерватори і кореспонденти на місцях дбали про збереження археологічної спадщини³. Археологічна карта Східної Галичини щорічно доповнювалася новими пам'ятками, на яких дослідження проводили не лише місцеві археологи, а й вчені з Кракова, Варшави та інших міст⁴.

Напередодні Першої світової війни у Львові існувало два археологічні середовища – українське та польське, які формувалися головно навколо Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) та Львівського університету⁵. В українському НТШ зосередили свою роботу Михайло Грушевський, Володимир Гребеняк, Ярослав Пастернак, Богдан Януш. При Товаристві створено музей з археологічним відділом, засновано видавництво, організовано наукові секції⁶.

Важливою для львівської археології є постать М. Грушевського. І, незважаючи на те, що вчений все життя був вірний історії, саме на львівський період діяльності припадають його археологічні дослідження. Як учень київської археологічної школи Володимира Антоновича, М. Грушевський переніс на львівський ґрунт методику розкопок великими площами й успішно застосував її у вивченні могильників висоцької культури у Чехах і Висоцьку Бродівського повіту. Саме він спричинився до формування академічної археологічної науки у Львові⁷.

Польську археологію передвоєнного Львова представляла кафедра класичної археології та праісторії Львівського університету в особі професора Кароля Гадачека (1873–1914) (рис. 1) та кілька музеїв (Дідушицьких, Любомирських). Після успішної габілітації (1903) і отримання завідування кафедрою (1905) він був єдиним фаховим археологом. Молодий, талановитий, амбітний, з європей-

² Мазур О., Патер І. Львів під час Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси* / упоряд.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 307.

³ Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 2014. С. 148–155; Woźny M. Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937). *Prehistoryk z przełomu epok*. Kraków, 2018. S. 73–110.

⁴ Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (МДАПВ)*. Львів, 2006. С. 298–317; Возни М. Археологічні дослідження Володимира Деметрикевича (1859–1937) на території Східної Галичини. *Наукові студії*: зб. наук. праць. Львів; Винники, 2013. С. 19–41.

⁵ Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки. *Археологічні дослідження Львівського університету (АДЛУ)*. Львів, 2008. Вип. 11. С. 209–237; Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.). *АДЛУ*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 27–29.

⁶ Берест Р., Таравська Л. До питання про формування археологічних збірок Музею НТШ у Львові в кінці XIX – на початку XX ст. *АДЛУ*. Львів, 2000. Вип. 4. С. 229–231.

⁷ Булик Н. Наукове товариство імені Шевченка та археологічні студії на заході України до Першої світової війни. *Археологія і давня історія України. Історія археології: дослідники та наукові центри*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 58–67.

ськими студіями за плечима К. Гадачек ще за життя отримав однаково багато похвал і критики⁸. Між обома установами налагодилася добра співпраця. Наприклад, М. Грушевський обіймав посаду голови НТШ, працював в університеті і підтримував наукову комунікацію з Каролем Гадачеком. У Щоденнику 14 червня 1910 р. М. Грушевський занотував: «Я викладав, забалакався з Гадячком, що показував міні фотографії Конишовецьких⁹ находок»¹⁰. Заради справедливості зазначимо, що М. Грушевський не завжди позитивно відгукувався про професора археології Гадачека, зокрема, у листі від 21 червня 1903 р. до Ф. Вовка зневажливо зазначав: «Навемус Парам Гадачек габілітується з передісторичної і класичної археології... габілітацію сю спекли з нечуваною скорістю»¹¹.

Рис. 1. Кароль Гадачек (1873–1914). Архів Державного природознавчого музею НАН України

Навколо кафедри археології в університеті формувалося нове покоління фахівців. Молоді українські археологи Я. Пастернак та В. Гребеняк були учнями К. Гадачека. Б. Януш, хоч не був студентом університету, відвідував лекції професора і вважав його своїм учителем. У 1913 р. у Львівському університеті відкрили кафедру антропології. Очолив її Ян Чекановський (1882–1965). Від

⁸ Bulyk N., Lech J. Karol Hadaczek (1873–1914) and the beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy. *Archaeologia Polona*. Warsaw, 2009. Vol. 47. P. 59–89.

⁹ Тут йдеться про археологічні знахідки з розкопок у Кошилівцях на Тернопільщині.

¹⁰ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник М. Грушевського за 1910 рік. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4(152–155). С. 119.

¹¹ Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Торонто, 2001. Т. 2. С. 188.

початку він залучив до співпраці студентів-археологів, серед яких були В. Гребеняк та Я. Пастернак (рис. 2). Вони брали участь в антропологічній експедиції, яка досліджувала печеру Вертеба на Тернопільщині¹².

Рис. 2. Кафедра антропології Львівського університету. Стоять: В. Гребеняк (четвертий зліва), Я. Пастернак (другий справа) (за: Czekanowski J., 1956).

Як згадував Я. Чекановський, з метою збору матеріалу він поділив слухачів на групи, які мали влітку працювати на теренах Східної Галичини. Українські студенти-археологи планували спільні теренові подорожі на літо 1914 р. Однак початок війни не дав реалізувати цей задум¹³.

Напередодні Першої світової війни львівська археологія набула помітного розвитку в наукових дослідженнях. Була вироблена й успішно застосована методика виконання польових робіт. Сформувалося потужне фахове археологічне середовище дослідників. Для НТШ придбали нове приміщення за адресою вул. Чарноцького, 24 (рис. 3). Облаштовувалися численні музейні колекції, і все вказувало на те, що Львів став одним із найпотужніших археологічних осередків¹⁴. Але Перша світова війна пригальмувала цей розвиток і внесла свої корективи.

Музейна археологія. Під час воєн особливо вразливими стають музеї. Не був винятком у цьому Львів початку XX ст. У 1914 р. великі археологічні колекції зберігалися та експонувалися у музеях Народного дому, Ставропігійського інституту, НТШ, Національного музею, Львівського університету та Музею Дідушицьких. Навколо них зосередила діяльність невелика когорта археологів та

¹² Романюк Т. Внесок Володимира Гребеняка у розвиток української археології. *Записки НТШ*. Львів, 2007. Т. 253: Праці археологічної комісії. С. 717.

¹³ Czekanowski J. *Sto lat antropologii polskiej 1856–1956*. Ośrodek Lwowski. Wrocław, 1956. S. 19.

¹⁴ Берест Р., Таравська Л. До питання про формування археологічних збірок Музею НТШ... С. 230–231.

музейників, які намагалися навіть під час війни накопичувати, інтерпретувати та зберігати археологічні експонати.

Рис. 3. Будинок Наукового товариства імені Шевченка. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

З-поміж українських музейних установ напередодні війни провідне місце належало Музею НТШ. У 1913 р. керівництво Музею НТШ та Національного музею вели переговори про вужчу спеціалізацію обох установ. Так, Музей НТШ мав стати археологічно-етнографічним, а Національний – історико-культурним¹⁵. У той час у Національному музеї працював Ярослав Пастернак, який згодом відіграє провідну роль у діяльності Музею НТШ, зокрема, його археологічного відділу. Саме він займався впорядкуванням та інвентаризацією археологічних колекцій. У червні 1914 р. укладено угоду між музеями про поділ прав на збирання експонатів, згідно з якою Музей НТШ мав збирати етнографічні, археологічні та фізіографічні експонати¹⁶. Однак цю угоду через війну так і не вдалося втілити в життя.

Із 1913 р. на посаді асистента Музею НТШ працював археолог В. Гребеняк (рис. 4). Він займався впорядкуванням експонатів: «Гребеняк уложив у габлятах археологічні збірки та зладив точний інвентар сього відділу. На жаль, вибух війни

¹⁵ Свенціцький І. XXV літ діяльності Національного музею. *Двадцять п'ять-ліття Національного музею у Львові*. Львів, 1931. С. 18.

¹⁶ Хить М. Історія музею Наукового товариства імені Шевченка у документах фонду НТШ ЦДІА України у Львові. *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали другої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.)*. Львів, 2003. С. 93; Олійник В. Музейництво Західної України під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.)*. Львів, 2005. С. 13.

припинив на довгі роки гарно почате діло»¹⁷. Особистими зусиллями й стараннями В. Гребеняка було підготовлено тимчасовий каталог музею. Тоді археологічна колекція налічувала 5 012 од. зб.¹⁸ і дуже швидко зростала. Підсумовуючи роботу музею за 1913 р., В. Гребеняк звітує про 6,5 тис. експонатів в археологічному відділі¹⁹. Напередодні Першої світової війни археологічна збірка Музею НТШ була найбільшою у Східній Галичині.

Рис. 4. Володимир Гребеняк (1892–1915). Поштова листівка

Упродовж 1914–1919 рр., коли неодноразово змінювалася влада, внаслідок численних ревізій нищення зазнавали і музейні експонати. Особливо в цей час відчутною була нестача кадрів. В. Гребеняк із перших днів війни почав службу у війську. Опікуватися колекціями, насамперед археологічними, було нікому. У період окупації Львова російськими військами від осені 1914 р. до початку літа 1915 р. із фондів музею зникла частина етнографічної колекції. Музей тривалий час був опечатаний²⁰. Окрім втрати офіційних музейних колекцій, було вилучено і частину приватних збірок. Я. Пастернак згадує про знахідки доісторичної і княжої доби зі Звенигорода біля Львова з приватної колекції священника Івана Білінкевича²¹, яку конфіскували угорські вояки восени 1914 р. як воєнну

¹⁷ Полянський Ю. Стан Музею у 1914–1920 рр. *Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові за роки 1918–1920*. Львів, 1920. Ч. 63–64. С. 102.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 391. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 219.

¹⁹ Гребеняк В. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у 1913–тім році. *Діло*. 1914. Ч. 38. С. 6. *Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові*. Львів, 1918. Ч. 60–62. С. 141–144.

²¹ Серед матеріалів колекції І. Білінкевича цікавою видається знахідка богині Артеміди-Діани з ланею розміром у долоню, знайдена на стерні у Звенигороді. Колекцію оглядав К. Гадачек, який вважав, що на стерні ця знахідка з'явилася випадково, була кимось загублена, оскільки за всіма ознаками «єсть безперечно старинним предметом» (НМ у Львові. од. зб. о./н. Арк. 41–42).

здобич²². Після відступу російських військ у 1915 р. музей продовжив роботу з упорядкування фондів, однак кілька разів починав усе з початку через рішення вислати найцінніші речі до Відня на тимчасове зберігання у разі повторної окупації Львова.

У 1917 р. управу музею очолив відомий географ, картограф та етнограф Степан Рудницький (1877–1937) разом з антропологом і зоологом Іваном Раковським (1874–1949). Вони розробили план упорядкування і розміщення музейних експонатів у п'ятьох відділах: археологічному, етнографічному, природописному, галереї портретів, церковного мистецтва²³. Археологічний відділ очолив Йосип Пеленський (1879–1957) (рис. 5), відомий в археології дослідженнями княжого Галича²⁴. 1914 р. у Кракові вийшла друком його узагальнювальна праця «*Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej: na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*». Тут були вміщені і результати власних польових досліджень 1909 р. і 1911 р.²⁵. Цього ж року мала відбутися його габілітація на доцента Ягеллонського університету, однак початок війни перекреслив ці сподівання. Йосипа Пеленського за станом здоров'я звільнили з фронту і відправили на лікування до санітарної частини 89-го піхотного полку австрійської армії у Пшеворську. Однак повного звільнення від військової служби Й. Пеленському вдалося домогтися лише в листопаді 1917 р. завдяки протекції митрополита Шептицького²⁶. У цей час Й. Пеленський стає членом консерваторського кола Східної Галичини, дійсним членом НТШ і розпочинає працювати в музеї. Варто зазначити, що в роки війни музей, хоч доволі мляво, та все ж поповнювався археологічними експонатами. Зазвичай це були випадкові знахідки, як, наприклад, поховальна урна зі Золочівського повіту, знайдена 1916 р., чи кам'яна сокира, знайдена 1906 р. біля Бродів²⁷.

У роки Першої світової війни особливою активністю не міг похвалитися і Національний музей у Львові, який майже повністю згорнув свою роботу²⁸. Рідко проводилися виставки, майже припинилося надходження нових експонатів у фонди музею, а єдиний штатний археолог установи Ярослав Пастернак служив у війську (рис. 6). Для підтвердження наведемо цифри: 1908 р. у фонди музею надійшло 65 археологічних знахідок, 1913 р. – 39, 1914 р. – 29, а впродовж 1915–1917 рр. – лише 1²⁹.

²² Пастернак Я. Княжий Звенигород в доісторичній і ранне-історичній добі. *Життя і знання*. 1931. Ч. 9. С. 279.

²³ Полянський Ю. Стан Музею у 1914–1920 рр. ... С. 103; Томенюк О., Богуцький А., Ситник О. В опіці над українською старовиною: Юрій Полянський і Музей НТШ. *МДАПВ*. 2017. Вип. 21. С. 11–40.

²⁴ Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського. *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. 244. С. 313.

²⁵ Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej (na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych)*. Kraków, 1914.

²⁶ Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя і діяльності... С. 316.

²⁷ Полянський Ю. Стан Музею у 1914–1920 рр. ... С. 105.

²⁸ Берест І. Втрати Національного музею у Львові в часи Першої світової війни. *МДАПВ*. 2008. Вип. 12. С. 429–434.

²⁹ Свенціцький І. Про музеї та музейництво: (нариси і замітки). Львів, 1920. С. 76–77.

Рис. 5. Йосип Пеленський (1879–1957). Архів сім'ї Федунків

Рис. 6. Ярослав Пастернак під час служби в армії

Відродження науково-дослідної діяльності Національного музею у Львові припадає на перші повоєнні роки. Одним із перших, ще під час війни, діяльність музею

підтримав Я. Пастернак. Дослідник не припиняв контактів із музеєм в особі його директора І. Свенціцького, навіть перебуваючи на фронті. Я. Пастернак не уявляв життя без книг, про що в січні 1917 р. писав до І. Свенціцького: «... без книжок чоловік дуже дичіє в поли та ширу спрагу відчуває вернути до давнішого, культурнішого заняття»³⁰ (рис. 7). У травні 1917 р. поручник 41-го полку піхоти Я. Пастернак отримав важке поранення у битві над р. Соча на південному італійському фронті. Восени 1917 р. він повернувся з лікування у чеському місті Брно до Львова і відразу приступив до обов'язків урядника Національного музею. У цей час Я. Пастернак займався музеєм двічі на тиждень по кілька годин. Після повернення до Львова митрополит Андрей Шептицький підтримав ініціативу Ярослава Пастернака двічі в тиждень по дві години впускати до музею відвідувачів³¹. Його роботи мали велике значення для порятунку захованих від грабіжників історичних цінностей. Він був одним із перших, хто в часі війни відшукував, інвентаризував, просушував, рятував від загибелі безцінні історичні раритети. Крім того, Я. Пастернак працював над докторатом з антропології. Про все це дослідник писав митрополиту А. Шептицькому у листі, датованому 25 листопада 1917 р., у якому також висловлював занепокоєння, що «прийшла відповідь міністерства красної оборони на збірну реклямацію; звільнений на пів року до кінця мая др. Пеленський і проф. Тершаковець, та моє ім'я взагалі не згадане. Супроти того осьмілююсь просити Вашу Ексцеленцію по можности о личне вставлення в Міністерстві ... най приділять мене на довший час до льокальної служби у Львові (рано в компанії, пополудни для музея)»³² (рис. 8). Однак ця музейна робота тривала недовго. У січні 1918 р. Я. Пастернак знову повернувся до війська, хоча за підтримки митрополита А. Шептицького та І. Свенціцького активно домагався звільнення від військової служби. Після Брестської угоди 1918 р. Я. Пастернак у складі союзницьких армій опинився на Катеринославщині. Та навіть в часі війни, будучи далеко від наукових установ, Я. Пастернак продовжував студії над минулим. «Де б Я. Пастернака не заносили воєнні лихоліття, чи то на італійський фронт, чи у Катеринослав на півдні України – усюди його супроводило непогамовне бажання студіювати, читати, збирати пісні, оглядати музеї, пам'ятки архітектури та народно-го побуту», – влучно зауважив сучасний дослідник Тарас Романюк³³.

Після створення Західноукраїнської Народної Республіки Я. Пастернак добровольцем вступив до Української галицької армії (УГА). Серед документів збереглося посвідчення старшини оперативного відділу Штабу 5-ї херсонської дивізії Я. Пастернака, видане на період 7 червня – 31 грудня 1920 р. (рис. 9). У літературі також є згадка, що археолог був призначений амуніційним референтом 7-ї львівської бригади УГА³⁴. У вересні 1920 р. разом зі залишками УГА Я. Пастернак переходить через Карпати на територію Чехо-Словацької республіки і деякий час перебуває з тисячами стрільців і старшин у таборах інтернованих у Ліберцях і

³⁰ Національний музей у Львові, відділ рукописів. Лист Я. Пастернака до І. Свенціцького від 18.01.1917.

³¹ Пастернак Я. Моя праця в Національному музею 1913–14 рр. *Двадцятьп'ять – ліття Національного музею у Львові*. Львів, 1931. С. 31.

³² ЦДАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 33.

³³ Романюк Т. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка. *Записки НТШ*. Львів, 1995. Т. 230. С. 453.

³⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 157.

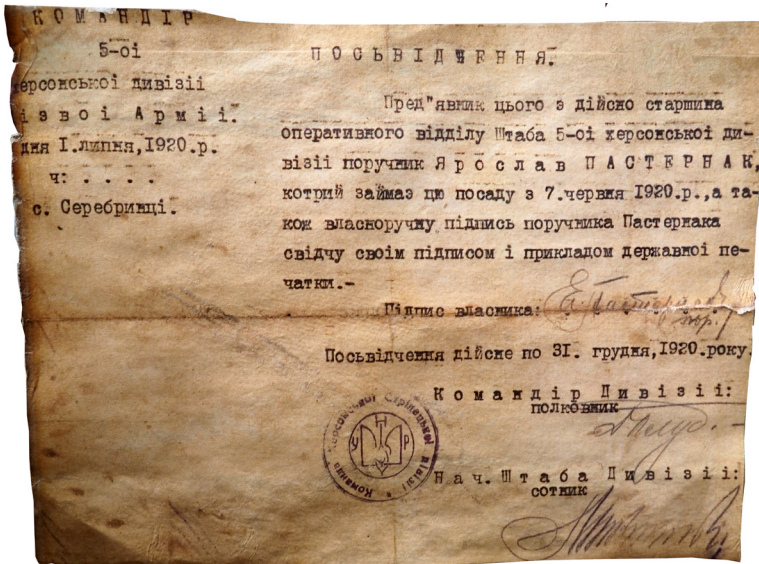

Рис. 9. Посвідчення старшини оперативного відділу Штабу 5-ї херсонської дивізії Я. Пастернака, видане на період 7 червня – 31 грудня 1920 р.

Рис. 10. Ярослав Пастернак у таборі на території Чехо-Словацької республіки. 1920 р. Архів Національного музею у Львові

Рис. 11. Листівка Я. Пастернака І. Свенціцькому з табору в Ліберцях. Архів Національного музею у Львові

Рис. 12. Листівка Я. Пастернака І. Свенціцькому з табору в Йозефові. Архів Національного музею у Львові

Складною під час війни була ситуація і для Музею Дідушицьких. До початку Першої світової війни археологічний відділ музею розвивався і поповнювався новими експонатами. Відділом опікувався Кароль Гадачек. Він проводив археологічні дослідження за кошти родини Дідушицьких, і матеріали з розкопок поповнювали археологічний відділ музею³⁶. З-поміж останніх передвоєнних робіт К. Гадачека варто згадати вивчення трипільського поселення в Кошилівцях (1908–1912), монографічно результати опубліковано 1914 р.³⁷ Достеменно не відомо, чи всі матеріали з цієї пам'ятки потрапили до музею Дідушицьких. Зокрема, кілька ліпних керамічних посудин експонувались у кабінеті-музеї Львівського університету, що існував при кафедрі класичної археології та праісторії. Частина приватної колекції знахідок, яка належала К. Гадачекові, лише після його смерті поповнила збірку музею Дідушицьких. У травні 1915 р. до музею передано знахідки з Кошиловець у кількості 212 експонатів³⁸.

Про унікальну колекцію з Кошиловець ще раз згадали у 1918 р. Тоді до Львова делегували польського археолога В. Антоневича, який розглядав можливість перевезення кошиловецьких матеріалів до Кракова. Серед львівських установ теж було кілька претендентів на наукову спадщину К. Гадачека. Однак створена з цією метою комісія вирішила питання на користь Музею Дідушицьких, оскільки не доцільно було розпорозувати колекції, а велика частина експонатів з цих пам'яток, що перебували у приватній колекції археолога, була в музеї³⁹.

Упродовж війни до музею іноді потрапляли випадкові експонати, знайдені під час копання оборонних окопів, траншей. Доля багатьох археологічних пам'яток і знахідок залишилася невідомою та невстановленою. На сторінках часопису «*Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich*» читаємо повідомлення про пам'ятку в Незвиську, де автор Б. Буяльський, геолог за фахом, наголошував, що зібрані ним артефакти втрачено 1914 р. унаслідок воєнних дій. Поодинокі знахідки, що збереглися, він передав до Музею Дідушицьких⁴⁰.

Під час російської окупації Галичини наукова праця в музеї була призупинена. Ординація під керівництвом Тадеуша Дідушицького намагалася знаходити фінанси на базові потреби музею і музейних працівників. Попри складні умови, виходив часопис «*Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich*», проте том за 1919–1920 рр. виявився останнім.

Незважаючи на війну, ті археологи, які не потрапили на військову службу, продовжували опрацьовувати музейні колекції. Свідченням цього є спогади Ю. Костжевського про його перебування у Львові на початку 1918 р., де в очікуванні на габілітацію археолог опрацьовував колекції в музеях Любомирських і Дідушицьких, «оскільки то було в лютому, в часі війни обидва музеї не опалювалися, то промерз добре, оскільки проводив в обох інституціях багато

³⁶ Берест Р. Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності. МДАПВ. 1998. Вип. 7: Постаті української археології. С. 78–79.

³⁷ Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu. Lwów, 1914.

³⁸ Papiery po prof. K. Hadaczku. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

³⁹ Licytacja zbiorów archeologicznych ś.p. profesora K. Hadaczka. *Wiek Nowy*. 1918. 8 czerwca.

⁴⁰ Bujalski B. Prehistoryczna osada w Niezwiskach. *Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich*. Lwów, 1920. T. 4. R. 1918. S. 102.

годин. Охрип так, що вже переживав, що не зможу виголосити габілітаційну доповідь...»⁴¹.

У роки війни музей зазнав і непоправних людських втрат. Не стало археолога Кароля Гадачека, директора музею Мар'яна Ломницького та ордината Тадеуша Дідушицького.

Закінчення війни й економічно-фінансові зміни дуже негативно вплинули на ситуацію в музеях. Фактично довелося заново розпочинати роботу, налагоджену в попередні роки. Насамперед це стосувалося поповнення колекцій, інвентаризації та побудови експозицій. Дуже відчутною була нестача кваліфікованих кадрів.

Людські звияги і втрати. З початку російської окупації Галичини наукова еліта Львова залишилася без засобів до існування. Окрім фінансових проблем, було важко морально, адже у більшості «по той бік» залишилися близькі родичі і друзі, ніхто не розумів, що буде далі⁴². Ситуація була вкрай складною і для українського, і для польського археологічних середовищ. Адже діяльність інституцій чи будь-який розвиток галузі не можливий без людей, а якщо фахівців у тій чи тій професії і так небагато, то їхній відхід від справ є катастрофічним. Так трапилося і в середовищі львівських археологів. Наукове товариство імені Шевченка втратило довголітнього голову, палкого прихильника археології Михайла Грушевського. Перша світова війна застала його з сім'єю на відпочинку в Криворівні на Гуцульщині⁴³. Звідти перед наступом російських військ на Галичину сім'я Грушевського через Відень переїхала до Італії, а далі – до Києва. До Львова М. Грушевський більше не повернувся. З перших днів війни на військову службу призвали Я. Пастернака та В. Гребеняка.

Не краще склалися обставини у Львівському університеті. Частина професорів покинула Львів. В останні дні серпня 1914 р. виїхала більшість університетської спільноти, зокрема ректор Станіслав Стажинський та проректор Казимир Твардовський. Покинув Львів і декан філософського факультету Станіслав Толлочко⁴⁴. Щоб забезпечити функціонування університету, на засіданні ухвалили виконання обов'язків ректора доручити проректорові Адольфові Беку, який був єдиним із проректорів, що не виїхав із міста. Деканом філософського факультету призначили Кароля Гадачека⁴⁵. Викладачі, що залишилися в місті, опинилися у складних умовах, адже навіть будинок університету, де розмістилися російські солдати, перестав бути безпечним місцем. 9 вересня 1914 р. відбулося засідання Академічного сенату, на якому був і К. Гадачек. Порядок денний змінили, актуальні на той час питання, такі як вибори ректора та деканів, у

⁴¹ Kostrzewski J. Z mego życia. Pamiętnik. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 101–102.

⁴² Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Nadaczecku. *Wiadomości Konserwatorskie*. Lwów, 1924. S. 74.

⁴³ Сіромський Р. «Велика погибельна руїна»: Перша світова війна в історіософії Михайла Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 235.

⁴⁴ Ісаюк О. Викладацькі та наукові кадри Львівського університету у роки першої Світової війни. *Teka Komisji Historycznej*. Lublin, 2012. Vol. 9. S. 175.

⁴⁵ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 13. Спр. 755. Арк. 1.

зв'язку з війною відклали⁴⁶. Професори й працівники університету залишалися у важкому психологічному і фінансовому становищі.

Та хай які були втрати, пов'язані з вивозом колекцій, руйнуванням пам'яток, перерваним навчальним процесом, вони відходять на другий план, коли йдеться про людські жертви. Перша світова війна забрала життя двох молодих і талановитих дослідників. Їхня втрата була відчутною для науки загалом і для львівської археології зокрема ще тривалий час. Йдеться про Кароля Гадачека та його учня Володимира Гребеняка. І не важливо, що один був представником польської археології, інший – української; один – відомий професор, інший – студент, перу якого належало кілька статей; один не справився з депресією і страхом окупації, інший – загинув як герой зі зброєю в руках. Їхня втрата для науки непоправна. Обидва стали жертвами воєнного лихоліття, і якби не війна, то все могло бути інакше...

Кароль Гадачек під час війни та російської окупації залишився у Львові. Навчання в університеті проводилося з перервами. Однак професор не покинув рідної *alma mater*, продовжував працювати і, як міг, підтримував студентів. Цікаві спогади про ці події залишив відомий польський письменник, есеїст і перекладач Ян Парандовський, який слухав лекційний курс класичної археології Кароля Гадачека. Автор дає змогу уявити, що відбувалося у Львівському університеті під час російської окупації, а також відтворює стан провідного львівського археолога, зокрема, читаємо: «... не лише університет був зачинений, але і його бібліотекою не можна було користуватися. Ставав безпорадний під її брамою з надією, що хтось відчинить... і тут зустрів мого професора археології Кароля Гадачека. Був дивний. Почав розпитувати мене про моє дослідження (головна тема Колізей), яке я склав йому ще навесні як семінарське завдання... І почав нервово говорити про війну, про захоплення Бельгії, про перемоги німців з однієї сторони, а росіян з другої, про хаос, в який поринув світ археологічних досліджень. Занепокоївся врешті моєю особою і цікавився, чи наздожену втрачений час власними студіями»⁴⁷. Найбільше студента вразило те, що професор перейнявся його проблемою зачиненої бібліотеки, сам випозичив книжку, приніс йому і сказав, що той зможе повернути, коли добре простудіює її. Через кілька тижнів Я. Парандовський хотів повернути книжку, однак зустріч із професором Гадачеком уже не відбулася.

Події війни вкрай негативно позначилися на психо-емоційному стані Кароля Гадачека, який «з першої хвили вторгнення російських військ почав впадати в стан розпачу, який переріс у депресію»⁴⁸. Він не зміг змиритися з реальним становищем, знайти для себе заняття, яке б його відволікало. На цьому акцентував при останній зустрічі з Б. Янушем, яка відбулася за день до смерті на вул. Академічній у Львові («щиро заздрю пану, що може займатися роботою, – не можу нічим зайняти себе, нічого мене не цікавить»)»⁴⁹. Частина істориків, що

⁴⁶ Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15. Lwów, 1935. S. 6.

⁴⁷ Parandowski J. Corso. *Kwartalnik Cracovia Leopoldis*. Kraków, 2014. Vol. 2(78). S. 38.

⁴⁸ Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 27.

⁴⁹ Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Hadaczeku. *Wiadomości Konserwatorskie*. Lwów, 1924. S. 73.

залишилися у місті, об'єдналася навколо Міського архіву та його директора Олександра Чоловського (рис. 13). До цього грона належав і Богдан Януш. Він спільно з О. Чоловським (який теж мав зацікавлення в археології, проводив розкопки у Галичі і тісно комунікував із львівськими археологами) пропонував К. Гадачеві працювати над архівними колекціями і жити в палаці Лозинського, де в той час згуртувалася група людей, що продовжувала розумово працювати, незалежно від обставин. Однак К. Гадачек цю пропозицію відхилив⁵⁰, залишившись наодинці з собою. 19 грудня 1914 р., коли відбувалося засідання професорів університету на чолі з виконувачем обов'язків ректора Адольфом Беком, прийшов слуга К. Гадачека зі звісткою, що професора більше немає серед живих⁵¹. Згодом А. Бек у праці про російську окупацію присвятив цілий розділ К. Гадачеку під назвою «Смерть професора Гадачека»⁵².

Рис. 13. Богдан Януш (другий зліва) і Олександр Чоловський (в центрі) біля Міського архіву під час російської окупації Львова (січень 1915). Із колекції Національної бібліотеки у Варшаві

У Львові в цей час існувала російська цензура і виявилось неможливим навіть роздрукувати скорботні плакати. Російська окупаційна влада заборонила будь-які публічні зібрання. Церемонія похорону теж мала обмеження, зокрема не дозволялося виголошувати публічні промови. Професорсько-викладацький склад університету, а точніше невеличка кількість професорів, що залишилися в окупованому місті, не мав змоги повноцінно поховати колегу, декана, професора, вчителя. На поховальну церемонію зібралися професори та доценти Львівського університету, Львівської Політехніки, директор і працівники бібліотеки

⁵⁰ Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Hadaczeku. *Wiadomości Konserwatorskie*. Lwów, 1924. S. 74.

⁵¹ Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 27.

⁵² Ibid. S. 26–30.

університету та студентство⁵³. Приятелі й колеги попрощалися з ним у каплиці університету. «Було щось величне в тій групці людей, яка зібралася навколо каплиці анатомії, освіченої жовтими променями грудневого сонця, до якої звертався поважний, сивоволосий старець Тадеуш Войцеховський, а поруч похилилися дві інші білі голови: Людвіка Кубалі і Войцеха Кетжинського. Він говорив, всупереч забороні всіх владних загарбників, щоб промов похоронних не було, покликаючись на дозвіл ректора Бека, який стояв поруч в оточенні професорів, що залишилися у Львові»⁵⁴, – писав близький друг професора археології Людвік Фінкель (рис. 14).

Рис. 14. Історики Львівського університету на початку ХХ ст. Кароль Гадачек – у нижньому ряді сидить другий ліворуч, за ним – Людвік Фінкель і Тадеуш Войцеховський (за: Zborucki Z., 1929)

Поховали Кароля Гадачека на Личаківському кладовищі. Тривалий час невідомим було місце його спочинку, однак свідчення, збережені в некрологах і посмертних згадках, вказували на те, що могилу потрібно шукати саме там: «його несподівана смерть справила величезне враження в цілому місті і великий жаль супроводжував його до могили на Личаківському цвинтарі, де спочив опівдні дня 21 грудня», – писав Богдан Януш⁵⁵. Нещодавно серед архіву Управління консерваторської служби виявлено документ, який дещо прояснив ситуацію: «могила, з часу смерті д-ра Гадачека... який був похований на

⁵³ Ibid. S. 29.

⁵⁴ Цит. за: Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 29.

⁵⁵ Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914–22.VI.1915). Lwów, 1915. S. 184–185.

Личаківському кладовищі в звичайному гробі з дерев'яним хрестом і бляшаною табличкою, сьогодні вже занепадає. Не хочеться допустити до знищення місця вічного спочинку заслуженого археолога і дослідника нашої преісторії», тому ректорат просить усіх працівників зібрати гроші на встановлення «скромного, але довговічного» пам'ятника⁵⁶. Датований цей заклик серпнем 1917 р. і підписаний ректором університету К. Твардовським (рис. 15). Відрадно, що такий пам'ятник було встановлено і його вдалося нещодавно відшукати на Личаківському кладовищі (рис. 16).

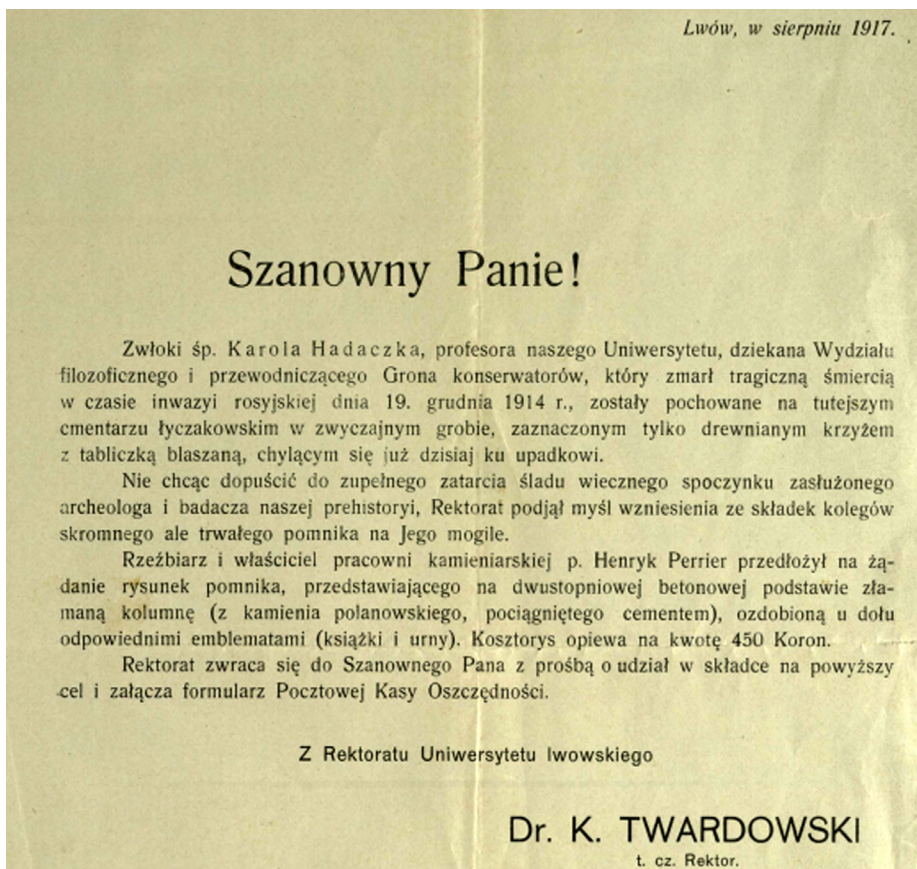

Рис. 15. Повідомлення про збір коштів на пам'ятник на могилі К. Гадачека. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

Через багато років після цих трагічних подій професор Л. Фінкель, згадуючи К. Гадачека, наче описав те, що відчувала вся еліта Львова, яка пережила в місті роки війни і російської окупації: «Зараз, як привид в недавньому майбутньому... стає перед нами постать тихого, повного енергії, планів і мрій вченого, який залишив нас раптово серед трагічних подій, зламаний, як дерево від буревію на схилах Татр. Вже видавалося, що всі ми звикли до раптових змін,

⁵⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (ЛННБ України ім. В. Стефаника). Ф. 26. Спр. 13-д. Арк. 71.

які наступили від початку вересня 1914 р. в нашому житті, коли Його смерть, смерть приятеля нашого і колеги показала, що це лише ілюзія»⁵⁷. І справді, до війни звикнути неможливо...

Рис. 16. Могила Кароля Гадачека на Личаківському кладовищі

Коли йдеться про львівське археологічне середовище в роки Першої світової війни, не можна оминати увагою українського археолога Володимира Гребеняка (1892–1915), який віддав своє молоде життя в битві з росіянами біля Галича. Похований В. Гребеняк у Львові, куди «його тіло перевезене на Личаківський цвинтар з побоеща під Галичем»⁵⁸. Незважаючи на юний вік, В. Гребеняк устиг якнайкраще зарекомендувати себе в науковому середовищі Львова. Його шлях в археології пов'язаний з Львівським університетом, де він студіював археологію та антропологію, а також з НТШ. Його добрими університетськими товаришами були польський археолог В. Антоневич та Я. Пастернак. Разом із Я. Пастернаком В. Гребеняк брав участь в археологічно-антропологічних експедиціях вивчення печери Вертеба, що проходило під керівництвом відомого антрополога

⁵⁷ Цит. за: Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 29.

⁵⁸ Голубець М. Пантеон Галицької Землі. *Діло*. 1932. Ч. 237.

Яна Чекановського. А в науковому середовищі НТШ студент 4-го курсу університету почав формуватися як вчений-археолог. У квітні 1914 р. В. Гребеняк став членом Етнографічної комісії НТШ. На цей час він уже мав певний науковий доробок у галузі археології. Зокрема, на шпальтах газети «Діло» вийшли статті «Значінє останніх археологічних здобутків для нашої преісторії» (1910) та «Значінє преісторії і преісторичних пам'яток» (1911), праці на сторінках «Записок НТШ»⁵⁹. Окрім цього, В. Гребеняк був постійним дописувачем рубрики «Наукова хроніка» в цьому ж часописі. Його перу належала велика кількість рецензій на археологічні праці та відгуків на наукові форуми. У співавторстві М. Грушевський та В. Гребеняк опублікували низку рецензій на праці Л. Нідерле, В. Хвойки, В. Антоновича, М. Біляшівського, а також польських археологів А. Кіркора, В. Деметрикевича, К. Гадачека⁶⁰. Маючи досвід роботи в галузі антропології, В. Гребеняк ініціював створення антропологічного розділу в «Матеріалах до української етнографії».

У практичній археології В. Гребеняка цікавили пам'ятки скіфського часу. Йому належить особлива заслуга у вивченні пам'яток висоцької культури. Він першим зробив комплексне зіставлення артефактів висоцької культури й аргументував їхню окремішність серед інших культур⁶¹.

Важливе місце в діяльності В. Гребеняка займала робота у громадській організації «Товариство охорони української старовини», яке виникло на зразок урядової Комісії консерваторів у Східній Галичині і мало на меті перебрати на себе функції збереження історичної спадщини українців. В. Гребеняк із цього приводу писав: «Факт нищення нашої старовини є загально звісний, доказувати, що найцінніші пам'ятники нашої культури або безпідставно гинуть, або дістаються у чужі, ворожі нам руки, не треба...» – і закликав запобігти цьому спільними зусиллями⁶².

Продовжити працю на ниві української науки йому не судилося. На початку війни В. Гребеняка мобілізували до австрійського війська і скерували на старшинські курси до Гляйхенбергу⁶³. У травні 1915 р. 19-й полк крайової оборони, до якого належав В. Гребеняк, відправили до Будапешту, а наприкінці перекинули в Галичину, де він розпочав наступ проти російської армії. 6 червня В. Гребеняк надіслав останнього листа з фронту, у якому писав, що чується фізично і духовно виснаженим і щодня по 16 годин на ногах долає кілометри шляху⁶⁴. 7 червня 1915 р. В. Гребеняк загинув у бою біля с. Слобідка Калуського повіту. У грудні цього ж року родині вдалося відшукати його могилу і перевезти остан-

⁵⁹ Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині. *Записки НТШ*. Львів, 1914. Т. 117–118; Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки НТШ*. Львів, 1915. Т. 122. С. 5–28.

⁶⁰ Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ. *Записки НТШ*. Львів, 1991. Т. 222: Праці історико-філософської секції. С. 414.

⁶¹ Бандрівський М. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915). *МДАПВ*. 1998. Вип. 7: Постаті української археології. С. 80.

⁶² Гребеняк В. Заснованє товариства охорони української старовини. *Діло*. 1913. № 216.

⁶³ Романюк Т. Внесок Володимира Гребеняка у розвиток української археології. *Записки НТШ*. Львів, 2007. Т. 253: Праці археологічної комісії. С. 725.

⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2243. Арк. 59.

ки до Львова. Перепоховали героя на Личаківському кладовищі, на полі № 82, де збереглася лише його могила з усіх поховань на знищеному радянською владою військовому цвинтарі австро-угорської армії. На могилі читаємо скромний надпис: «Тут спочиває Володимир Гребеняк, студент IV року філософії, многонадійний дослідник археології і антропології. Поляг 7/6 1915 р. в 23 роки життя яко кадет-аспірант 19 полку краювої оборони в бою за Вітчизну в Слобідці межі Калушем а Галичем. Вічна пам'ять покійнику!» (рис. 17).

Рис. 17. Могила Володимира Гребеняка на Личаківському кладовищі

Про нього залишив змістовний некролог Степан Томашівський, а також великі посмертні згадки Осип Залеський і Володимир Антоневич. Відзначило В. Гребеняка і Наукове товариство імені Шевченка на сторінках «Хроніки НТШ» за 1914–1918 рр., тут також знаходимо невеличкий некролог, де вміщено фото археолога і представлено огляд його наукових здобутків⁶⁵.

⁶⁵ Володимир Гребеняк. *Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові*. Львів, 1914–1918. Вип. 60–62. С. 127–128.

Окрім детального опису зовнішності⁶⁶ та якихось загальних переживань із приводу важкої втрати, у некролозі досить детально подано його характеристику як дослідника праісторії та автора низки статей: «... були се переважно статі популярного змісту, які показували вже рано незвичайні прикмети його таланту: широке знанє предмету получене з легким і принадним способом викладу. Не один читач дивувався, як можливо з дрібних передісторичних нахідок видобути стілько цікавих фактів і висновків. Та Покійник не тужив за популярністю популяризатора, і його ідеалом було стати дійсним ученим, якого захоплює сама велич науки. У голові носив багато плянів і готових думок, які вражали своєю бистротою й оригінальністю, та мріяв про те, щоби скінчивши законами приписані університетські курси доповнити своє знанє і методичне вишколенє поза Галичиною (у Львові учив ся він головно у пок. проф. Гадачка і проф. Чекановського)»⁶⁷.

Підтвердження непересічного таланту В. Гребеняка знаходимо в посмертній згадці його близького університетського товариша В. Антоневича, який в одному з листів до старшого колеги з Кракова Володимира Деметрикевича з великим жалем писав про В. Гребеняка: «Загинув під Галичем 1915 р. Володимир Гребеняк зі Львова, археолог, праці якого, що власне зараз друкуються (знаю їх лише в рукописах), поставлять його в ряд молодих, дуже здібних дослідників-синтетиків. Страта невимовна ... Найцікавіша його праця опублікована безпосередньо перед війною “Наслідки впливів скитської культури на цивілізацію Наддніпряниці”. Наука втратила в покійному Гребеняку дуже доброго працівника, я ж – сердечного приятеля»⁶⁸.

Без сумніву, археологія у цій війні втратила талановитого й наполегливого дослідника. «Українська нація стратила в сім молоденькім вояку... вже готову розцвітаючу індивідуальність, на місце якої може й за ціле людське покоління не знайде рівного кандидата на його місце»⁶⁹. І справді, за кілька років праці він зробив помітний внесок у розвиток української археології.

Повертаючись до археології в Львівському університеті, зауважимо, що від смерті Кароля Гадачека гостро постало питання пошуку професора. У липні 1916 р. Рада філософського факультету Львівського університету написала клопотання про рекомендацію приват-доцента класичної археології Ягеллонського університету Едмунда Булянди (рис. 18) на посаду надзвичайного професора класичної археології кафедри археології та історії матеріальної культури й керівника інституту археології Львівського університету⁷⁰.

⁶⁶ «... майже не український вигляд був у Покійника. Струнка висша стать, бліде дуже інтелігентне лице, гарні ясні очи, високе чоло, біляве волосє, незвичайна як на молодого хлопця повага руху і слова, при великій плавности, аж скорости в мові, старанна простота в одязі, культурна чемність в поведеню – все те робило його особу замітною в кругах нашої молодежи. Не менше й се, що вже з гімназійної лавки виніс він інтерес до науки і наукового досліду в означенім напрямі» (Томашівський С. Володимир Гребеняк – 7.VI.1915. *Діло*. 1915. 10 липня. С. 5).

⁶⁷ Томашівський С. Володимир Гребеняк... С. 6.

⁶⁸ Muzeum Archeologiczne w Krakowie, No. SP8/36.

⁶⁹ Томашівський С. Володимир Гребеняк... С. 6.

⁷⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 26 (Львівський університет). Спр. 174. Арк. 6; Спр. 793. Арк. 119.

Рис. 18. Едмунд Булянда (1882–1951). Архів ПАН у Варшаві

У листопаді 1916 р. Е. Булянда отримав звання надзвичайного професора⁷¹. З 1 грудня 1916 р. він приступив до виконання обов'язків декана гуманістичного факультету Львівського університету. Майже весь період війни Е. Булянда присвятив організаційним питанням, головно облаштуванню кафедри та наповненню її бібліотеки, «бо після свого попередника, який займався більше праісторією, отримав лише 117 книжок. Праці цій не сприяла спочатку війна, а потім період інфляції», – писав згодом Єжи Ковальський⁷².

Кандидатом очолити кафедру праісторії львівського університету після смерті К. Гадачека, був Ю. Костжевський, однак цьому теж завадила війна. Цей львівський епізод Ю. Костжевський детально описав у спогадах: «19 лютого 1918 року габілітувався з праісторії у Львові у професорів Я. Чекановського, Е. Булянди і Ю. Сімірадського. Університет Яна Казимира прагнув залишити мене як наступника Кароля Гадачека, який після заняття Львова росіянами, пригноблений хворобою і позбавлений засобів до існування, скоїв самогубство. Оскільки не було праісторика, то габілітація мала відбутися перед професорами найближчими до праісторії, і тому антрополога, археолога класичного і геолога...»⁷³.

Після габілітації Ю. Костжевському запропонували очолити кафедру, яка була вакантною, і він цю пропозицію прийняв. Однак обставини склалися по-іншому. «Підтвердження моєї габілітації, вислане восени 1918 р., потрапило до мене аж на весну 1919, пролежавши перед тим в університеті і на пошті довгий час, коли документ потрапив до мене, то в той час вже мали власний університет в

⁷¹ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Спр. 174. Арк. 5, 11–14.

⁷² Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. RK-120 / Bulanda Edmund. Page 16.

⁷³ Kostrzewski J. Z mego życia. Pamiętnik. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 101.

Познані, тому вирішив від викладання у Львові відмовитися»⁷⁴, – писав професор Костжевський через багато років. Так Львів залишався без кафедри праісторії до 1921 р., коли на посаду професора запросили Леона Козловського, який рік перед тим здобув габілітацію у Кракові. Даючи оцінку університетській археології в часи Першої світової війни, Ян Чекановський зауважив, що для цієї галузі то не був найгірший час, оскільки «8 лютого 1918 р. провели з професором класичної археології Едмундом Буляндом габілітацію Юзефа Костжевського, а згодом Леона Козловського»⁷⁵.

Упродовж усієї війни у Львові залишався Богдан Януш (рис. 19)⁷⁶. Варто зазначити, що Богдан Януш не був постаттю офіційної науки, не мав університетської освіти і високих ступенів, належав до тих істориків, які навіть не мали повної середньої освіти, однак «мимо браку диплому вищої школи репрезентували високий рівень історичних знань, фаховий досвід, вміння писати і проводити дослідження»⁷⁷. Б. Януш належав до українського і польського інтелектуальних середовищ. «З роду і переконання українець, силою незavidних обставин працював переважно в польських видавництвах, але утримував з українською наукою тісні зв'язки і містив у наших видавництвах статті під псевдонімом Василь Карпович», – писав про дослідника Іван Крип'якевич⁷⁸.

Рис. 19. Богдан Януш (1887–1930)

⁷⁴ Ibid. S. 103.

⁷⁵ Czekanowski J. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodek Lwowski. Wrocław, 1956. S. 20.

⁷⁶ Bulyk N. The Life and Work of Bohdan Janusz (1887–1930) in the Context of the Intellectual Environment of the Galicia Region. *Between History and Archaeology: Papers in honour of Jacek Lech*. Oxford, 2017. P. 403–418.

⁷⁷ Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy: (1860–1918). Kraków, 2013. S. 47.

⁷⁸ [I. K., 7.11.1930].

Воєнні події 1914 р. застали Богдана Януша у Львові. Він ніколи не відзначався добрим здоров'ям, тому до війська його не взяли. В умовах російської окупації Галичини необхідно було шукати змогу прогодувати себе, адже під час війни зменшилася популярність газет, у редакціях яких він заробляв собі на шматок хліба. Б. Януш під час російської окупації Львова ділився знаннями про наукову, музейну та пам'яткоохоронну діяльність в місті з тодішнім охоронцем пам'яток, членом петербурзької Академії наук, директором Російської колегії в Римі Євгеном Шмурлюю⁷⁹. У цей складний період Б. Януш продовжував писати, щоправда, змінилася тематика. Упродовж цього часу з-під його пера вийшло два твори: «293 dni rządów rosyjskich we Lwowie» (1915) та «Dokumenty urzędowe okupacji rosyjskiej Lwowa» (1916), які досі залишаються цікавим джерелом для вивчення цих подій.

Археологічна тематика одержала своє відображення у роботі з «Z pradziejów Bukowiny»⁸⁰, однак ця праця друком так і не вийшла.

Перша світова війна якоюсь мірою була переломним часом у наукових зацікавленнях Б. Януша. Після війни і аж до смерті (1930) на перше місце виходить охорона пам'яток, а також він починає займатися етнографією, мистецтвом, однак археологію не полишає. Наприклад, у 1917 р. на сторінках газети «Kurjer Lwowski» Б. Януш опублікував невеличку замітку «Камінь в Підгородді під Рогатином»⁸¹. Утім, у львівській археології не все було так просто. 5 грудня 1915 р., майже за рік після смерті К. Гадачека, В. Антоневич у листі до В. Деметрикевича, писав: «... ходять чутки, що на місце Гадачека буде запрошено Е. Булянду. Якщо так станеться, то не важко передбачити долю праісторії і львівських колекцій, також їх майбутній розвиток буде “невеселий” – скоро виявиться відсутність праісторика, бо Б. Януш зайнявся історією культури та мистецтва Львова»⁸². Ймовірно, до цього спричинилася і ситуація, що склалася навколо праісторії. Період війни і перші повоєнні роки були своєрідною прогалиною у розвитку цієї науки, адже зі Львова виїхали Я. Пастернак, Л. Чикаленко, В. Антоневич, Р. Якімович.

Сам Б. Януш, очевидно, нічого не міг зробити. А до цього додавався важкий емоційний стан, непрості побутові умови. Богдан Януш замкнувся в собі і припинив спілкування навіть із друзями. З цього приводу дуже переживав В. Антоневич, який також потрапив на фронт, але був поранений і незабаром повернувся до студій та наукової роботи. Перебуваючи у Відні, він отримав звістку про смерть свого львівського вчителя К. Гадачека. Звідти В. Антоневич писав листа Б. Янушу, у якому цікавився долею наукової спадщини К. Гадачека (йдеться насамперед про приватну археологічну колекцію та бібліотеку)⁸³. А влітку 1915 р. Б. Януша і В. Антоневича об'єднала спільна втрата – у бою загинув їхній добрий приятель Володимир Гребеняк. У листі до Б. Януша В. Антоневич із

⁷⁹ Карпович В. Доля галицьких пам'яток в часі війни. *Терем. Літературний збірник*. Львів; Київ, 1919. Вип. 1. С. 173.

⁸⁰ Kozłowski S. K. Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy. Warszawa, 2009. S. 258.

⁸¹ Z wojennej archeologii. Kamień w Podgrodziu pod Rohatynem. *Kurjer Lwowski*. 1917. Nr 408.

⁸² Kozłowski S. K. Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy... S. 258.

⁸³ Archiwum PAN, syg. III – 166, teczka 27. List z 19 sierpnia 1915 roku.

сумом констатував, що незадовго до цієї трагічної звістки мав приємну зустріч із В. Гребеняком у Відні⁸⁴. Через кілька років В. Антоневич запропонував Б. Янушу написати спільну працю про нього.

У цей не найкращий для науки період, коли повсюди відчувався ще дух воєнного лихоліття, Б. Януш опублікував дві найбільші і, без перебільшення, найкращі праці. Йдеться насамперед про «*Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*» (1918) (рис. 20), яка є першим каталогом пам'яток, що охопив всю галузь. Збір матеріалу до каталогу Б. Януш розпочав 1906 р. Він намагався залучити не лише статті, присвячені археологічним пам'яткам, а й коротенькі газетні замітки. Ця робота є цінним джерелом для сучасних археологів, хоча має і певні недоліки. Зокрема, автор не залучав неопубліковані матеріали з львівських музеїв. У рецензії на книжку Ю. Костжевський, окрім позитивних відгуків, зазначав, що «доповнення праці неопублікованими матеріалами значно б збільшило її наукову вартість; це б, звичайно, вимагало довших подорожей на які, можливо, не вистачило автора»⁸⁵, і з цим важко не погодитися.

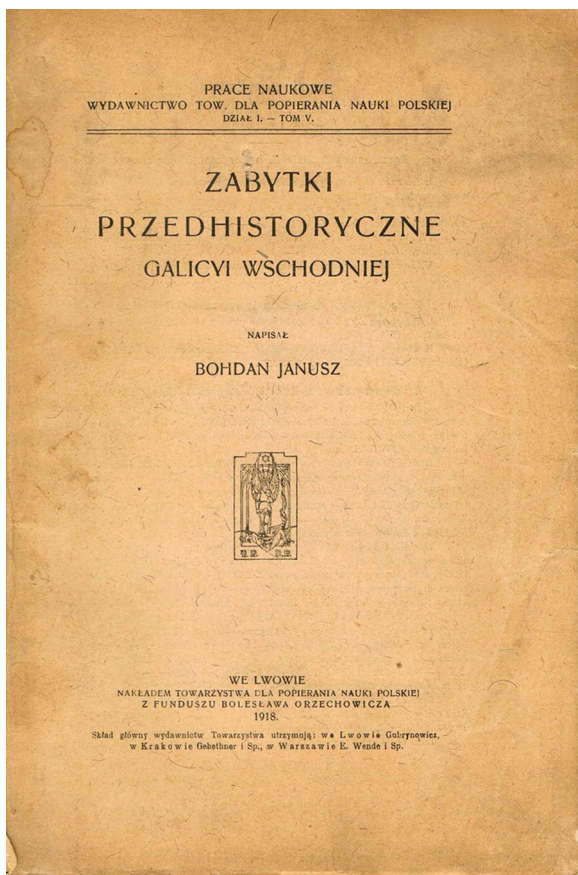

Рис. 20. Титульна сторінка каталогу пам'яток Б. Януша. 1918

⁸⁴ Archiwum PAN, syg. III – 166, teczka 27. List z 20 sierpnia 1920 roku.

⁸⁵ Kostrzewski J. Janusz Bohdan: Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. Prace naukowe. Lwów, 1918. 310 s. *Przegląd Archeologiczny* / red. J. Kostrzewski. Année, 1919. Nr 1–2. S. 67.

Другою не менш важливою працею є «*Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego*» (1919). Варто зазначити, що робота написана кількома роками раніше, про неї згадував наприкінці 1915 р. В. Антоневич у листі до В. Деметрикевича, одночасно даючи їй високу оцінку: «Буде це поруч з працями Костжевського – цікавий цьогорічний доробок в нашій праісторії»⁸⁶.

Звісно, критика не оминула і цієї праці. Окрім схвальних відгуків, В. Антоневич вказав на відсутність ілюстрацій «так необхідних в археологічних працях»⁸⁷. Зауваження до обох археологічних каталогів пам'яток були однакові – відсутність нових матеріалів із розкопок у Галичині, незалучення археологічних експонатів із львівських музеїв і брак своєї інтерпретації та критичного підходу. Однак це не відкидає важливості того, що зробив Б. Януш для розвитку археологічної науки.

Поза роботою над каталогами наприкінці війни Б. Януш виїжджав у поле. У 1918 р. він відкрив і обстежив низку пам'яток на Станиславівщині. Зокрема, курганні могильники у Дем'янові, Колодієві, Коростовичах, Жукотині, Тишківцях, Виноградіві, Гончарівці та ін.⁸⁸.

Упродовж українсько-польського протистояння 1918–1921 рр. Б. Януш почував себе вкрай некомфортно й депресивно, в цей час він зазнав переслідувань із боку влади через руське походження. Рятувався дослідник працею в бібліотеках у повній самотності. Не останню роль у цьому відіграла «двокультурність» Януша-Карповича. У багатьох ситуаціях ні поляки, ні українці не вважали його за свого. Цей факт вплинув на його психічне здоров'я⁸⁹. Він намагався співпрацювати з колегами з обох історичних середовищ, які в цей час активно досліджували пам'ятки Львова. У 1919 р. у Львові виникло *Kółko starożytników lwowskich*, секретарем якого став Б. Януш⁹⁰. Збори відбувалися у Шкотській кав'ярні. На другому засіданні ухвалили рішення працювати над темою «Опис приватних львівських колекцій». Б. Януш на цей час мав чималий досвід такої роботи і міг вкотре прислужитися для вивчення минулого Львова.

Підсумовуючи, можна твердити, що Перша світова війна застала львівське археологічне середовище на етапі наукової еволюції. Тоді археологія становила окрему галузь досліджень і доволі впевнено розвивалася. Потужно виглядало археологічне співтовариство, яке могло похвалитися дипломованими фахівцями/студентами, працювало над накопиченням джерельної бази; виробленням методики польових робіт; нанесенням нових пам'яток на археологічну карту.

Перша світова війна і російська окупація Галичини сповільнили плано-мірний розвиток археологічної науки, призвели до численних людських втрат,

⁸⁶ За: Kozłowski S. K. Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy... S. 258.

⁸⁷ Antoniewicz W. [Rec.]: Janusz Bohdan. *Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego*. Lwów, 1919. 171 s. *Przegląd Archeologiczny* / red. J. Kostrzewski. Année, 1919. Nr 1–2. S. 153.

⁸⁸ Івано-Франківська область: схема планування території. Київ, 2015. Т. 3: Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини. С. 179–182.

⁸⁹ Antoniewicz W. S. P. Bohdan Janusz. *Wiadomosci Numizmatyczno-Archeologiczne*. Kraków, 1933. T. 15. S. 165–170.

⁹⁰ Kółko starożytników lwowskich. *Przegląd Archeologiczny* / red. J. Kostrzewski. Année, 1919. Nr 1–2. S. 157–158.

паралізували роботу товариств, музеїв, архівів, бібліотек та інших наукових і культурно-освітніх установ. Саме війна та її наслідки відкинули назад розвиток археології у львівському науковому осередку, однак зупинити його не змогли, оскільки механізм було запущено і дуже скоро після війни він запрацював з новою силою. Провідну роль у цих процесах відіграла наукова еліта, яка, пройшовши через горнило війни, торттури, заслання і приниження, вимушені еміграції, повернулася до Львова з новим досвідом та гідно продовжила наукові студії.

Наталя Булик, Роман Берест